

تحلیل گفتمان خطبه فدکیه حضرت زهرا (س)

تاریخ دریافت: ۹۹/۰۲/۱۶

تاریخ پذیرش: ۹۹/۰۵/۰۹

مصطفی مهرآیین^۱

علیرضا قبادی^۲

چکیده

هدف این پژوهش تحلیل گفتمان خطبه فدکیه حضرت زهرا(س) است. به عبارت دقیق‌تر، هدف این پژوهش استخراج و شرح روایتی است که در گفتمان خطبه فدکیه از ماهیت «توحید، نبوت، ارث و حاکمیت بعد از پیامبر» ارائه شده است. از این رو، مهم‌ترین پرسش این پژوهش به این شیوه صورت‌بندی شده است: چه تصویری از توحید، نبوت، ارث و حاکمیت بعد از پیامبر در گفتمان دینی حضرت زهرا(س) ارائه شده است؟ شرح و روایت پدیده‌هایی همچون «توحید، نبوت، ارث و حاکمیت بعد از پیامبر» در گفتمان دینی یاد شده صرفاً محدود به نام بردن از این پدیده‌ها نبوده و خود بنابه مفهوم‌پردازی‌های متفاوت از این مفاهیم، شامل ابعاد متفاوتی می‌باشد. از این رو، محقق به تجزیه پرسش اصلی خود پرداخته و کوشیده است پژوهش خود را در قالب پرسش‌های جزئی‌تر به‌طور دقیق‌تری سامان دهد.

به منظور پاسخ گفتن به مجموعه این پرسش‌ها، محقق نخست به مطالعه نظریه‌های مربوط به رابطه متن و واقعیت پرداخته و پس از بررسی انتقادی نظریه‌های مزبور و جای دادن آنها در قالب دو رویکرد کلی ۱. نظریه بازتاب (گفتمان دینی تقلید واقعیت است) و ۲. نظریه گفتمان (گفتمان دینی به تولید واقعیت در قالب منطق درونی خود می‌پردازد) و استخراج مؤلفه‌های فرمی و مضمونی، که تاکنون از آنها به‌عنوان «مکانیسم‌های بازنمایی واقعیت در دنیای زبان» سخن گفته شده، کوشیده است با استفاده از روش «تحلیل گفتمان» جیمز پل جی و روث وداک نشان دهد که در گفتمان دینی حضرت زهرا(س) به چه شیوه یا شیوه‌هایی به بازنمایی چهار مسئله «توحید، نبوت، ارث و حاکمیت بعد از پیامبر» پرداخته شده است.

واژگان کلیدی: گفتمان دینی حضرت زهرا(س)، خطبه فدکیه، توحید، نبوت، ارث، حاکمیت بعد از پیامبر، تحلیل گفتمان.

۱. هیئت علمی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی: ms.mehraeen@gmail.com

۲. دکتری جامعه‌شناسی و محقق در حوزه دین.

مقدمه و بیان مسئله

ظهور دین اسلام هم از این جهت که دینی جدیدی در نسبت با ادیان دیگر است و هم از جهت اینکه پایان بخش ادیان الهی است و موجب ظهور امت جدید اسلام در جهان شده است، شایسته پژوهش و تحقیق است؛ اما شاید مهم‌ترین وجه مسئله ظهور اسلام را تولید یا خلق گفتمانی دانست که می‌توان آن را «گفتمان اسلامی» دانست. تجلی عینی این گفتمان را می‌توان در متن مقدس قرآن، احادیث پیامبر(ص)، سخنان خانواده پیامبر، یاران او، امامان و اولیاء پاک و شایسته آنها ردیابی کرد. متن خطبه فدکیه حضرت زهرا(س) از جمله متونی است که به دلیل نزدیکی فاصله زمانی تولید آن با وفات پیامبر(ص) و تحولات بعدی امت اسلامی، به‌ویژه مسئله جانشینی پیامبر، از اهمیت والایی در شناخت گفتمان اسلامی برخوردار است. در این پژوهش، محقق می‌کوشد نشان دهد مبتنی بر گفتمان دینی حضرت زهرا(س) با چه روایتی از چهار مسئله توحید، نبوت و ارث و حاکمیت بعد از پیامبر در گفتمان او روبه‌رو هستیم.

بی‌شک فهم ماهیت مسائلی همچون «توحید، نبوت و ارث و حاکمیت بعد از پیامبر» در گفتمان دینی از جمله مسائلی است که مورد اعتنای رویکردهای متفاوت معرفتی قرار گرفته است. به عبارت دیگر، دستیابی ما به معانی این پدیده‌ها جز از طریق زیان و نمادها و نشانه‌های زبانی ممکن نمی‌باشد. دنیای نمادها و نشانه‌ها یا به‌طور کلی، «زبان» تنها مجرای موجود و در دسترس برای ایجاد پیوند میان انسان با این جهان است. به عبارت دیگر، زبان تنها مجرای ما انسان‌ها برای دستیابی به این جهان عینی انباشته از واقعیت‌های متفاوت است.

زبانی که ما به واسطه آن جهان را می‌سازیم و آن را قابل دسترس می‌سازیم، البته، در یک سطح عمل نمی‌کند. توضیحات معمولی، زبان توده‌های مردم، زبان رسانه‌ها، نظریه‌های صریح و روشن و قلمروها یا دنیاهای نمادین عالی فرهنگی همچون دین، علم و هنر از جمله دنیاهای زبانی هستند که دسترسی ما به جهان، خود و جامعه را ممکن می‌سازند (برگر و لاکمن، ۱۳۷۵). گفتمان دینی از مهم‌ترین عوامل شکل‌دهنده به زبان و روایت ما از جهان اجتماعی و زندگی روزمره است. در دوران متأخر، گفتمان دینی تبدیل به نشانه متمایز و ممتازی از تحولات فرهنگی_اجتماعی و ابزاری جهت خلق و بازتولید نشانه‌های فرهنگی در جوامع در حال توسعه شده است. گفتمان‌های دینی این قابلیت را دارند که میانجی فهم ما از جامعه و تحولات آن

باشند و به‌عنوان یک عنصر فرهنگی_اجتماعی می‌تواند ما را به عمق لایه‌های حیات اجتماعی مان برده و درکی نسبتاً عمیق از وضعیت این جامعه را در برابر چشمان ما قرار دهند. در واقع، روایت دینی از زندگی اجتماعی و مسائل آن از جمله مهم‌ترین روایت‌هایی است که در شکل‌دهی به سوژکتیویته‌های فردی و جمعی تأثیرگذار است. یکی از مهم‌ترین بازنمایی‌های انجام گرفته در گفتمان دینی بازنمایی است که از چهار مسئله توحید، نبوت، ارث و حاکمیت بعد از پیامبر در گفتمان دینی حضرت زهرا(س)، به‌ویژه در خطبه فدکیه دختر پیامبر(ص)، صورت گرفته است. می‌توان در قالب یک پژوهش علمی این پرسش را مطرح ساخت که چه تصویری از توحید، نبوت، ارث و حاکمیت بعد از پیامبر در گفتمان دینی حضرت زهرا(س) ارائه شده است؟ به‌عبارت‌دیگر، روایت گفتمان دینی حضرت زهرا(س) از توحید، نبوت، ارث و حاکمیت بعد از پیامبر چه بوده و در درون گفتمان دینی ایشان به ارائه چه تصویری از این پدیده پرداخته است؟ از آنجاکه شرح و روایت پدیده‌هایی همچون «توحید، نبوت، ارث و حاکمیت بعد از پیامبر» در گفتمان دینی، یاد شده صرفاً محدود به نام بردن از این پدیده‌ها نبوده و خود بنا به مفهوم پردازی‌های متفاوت از این مفاهیم، شامل ابعاد متفاوتی می‌باشد، محقق به تجزیه پرسش اصلی خود پرداخته و کوشیده است پژوهش خود را در قالب پرسش‌های زیر به‌طور دقیق‌تری سامان دهد.

هدف و پرسش‌های تحقیق

هدف این پژوهش، همانند همه پژوهش‌های دیگر، پاسخ گفتن به پرسش‌های آن است از این‌رو می‌توان مهم‌ترین هدف این پژوهش را دستیابی به روایت خطبه فدکیه فاطمه حضرت زهرا(س) از چهار مسئله توحید، نبوت، ارث و حاکمیت دانست. برای رسیدن به هدف مذکور سؤال‌های زیر قابل طرح است.

۱. در گفتمان دینی حضرت زهرا(س)، به‌ویژه در خطبه فدکیه، چه ابعادی از واقعیت مسائل چهارگانه توحید، نبوت، ارث و حاکمیت بعد از پیامبر برجسته شده‌اند؟

۲. در گفتمان دینی حضرت زهرا(س)، به‌ویژه در خطبه فدکیه، در تشریح واقعیت مسائل چهارگانه توحید، نبوت، ارث و حاکمیت بعد از پیامبر بر چه هویت‌های انسانی و غیرانسانی تأکید شده است؟

۳. در گفتمان دینی حضرت زهرا(س)، به‌ویژه در خطبه فدکیه، در تشریح واقعیت مسائل چهارگانه توحید، نبوت، ارث و حاکمیت بعد از پیامبر بر چه روابط انسانی تأکید شده است؟

۴. در گفتمان دینی حضرت زهرا(س)، به‌ویژه در خطبه فدکیه، در تشریح واقعیت مسائل چهارگانه توحید، نبوت، ارث و حاکمیت بعد از پیامبر چه اموری خیر و چه اموری شر انگاشته شده‌اند؟

۵. در گفتمان دینی حضرت زهرا(س)، به‌ویژه در خطبه فدکیه، در تشریح واقعیت مسائل چهارگانه توحید، نبوت، ارث و حاکمیت بعد از پیامبر از چه نظام زبانی و معرفت‌شناختی استفاده شده است؟

پیشینه پژوهش

در بررسی پیشینه پژوهشی این موضوع می‌توان به دو شکل عمل نمود. در وهله نخست، محقق کوشید عنوان دقیق این مقاله را مبنای جستجوی خود قرار دهد و با بررسی مجموعه پژوهش‌های موجود نشان دهد که تاکنون چه پژوهش‌هایی با این عنوان صورت گرفته است. جستجوی محقق نشان داد که تاکنون پژوهشی با این عنوان در خصوص خطبه فدکیه حضرت زهرا(س) صورت نگرفته است. در مرحله دوم، محقق دامنه جستجوی خود را وسیع‌تر ساخته و با جستجوی عنوان «خطبه فدکیه» به بررسی این موضوع پرداخت که تاکنون چه پژوهش‌هایی در خصوص این خطبه انجام گرفته است. جستجوی دوم ما نشان داد تاکنون شرح و تفسیرهای زیادی درباره این خطبه نگاشته شده است. شرح و تفسیر آیات عظام منتظری، مکارم شیرازی، مصباح یزدی، مجتبی تهرانی و... نمونه‌هایی از این شرح و تفسیرها می‌باشد. با این حال، هیچ‌یک از شروح یاد شده از ویژگی‌های پژوهش ما که یک تحلیل گفتمان نظام‌مند و روش‌مند است

برخوردار نمی‌باشند. بنابراین، می‌توان این پژوهش را پژوهشی جدید درباره خطبه فدکیه حضرت زهرا (س) دانست.

مبانی نظری: نظریه‌های مربوط به رابطه واقعیت و متن

پاسخ گفتن به پرسش‌های این پژوهش نیازمند رفتن به سوی نظریه‌های مربوط به «رابطه متن و واقعیت» (در اینجا رابطه گفتمان دینی با چهار واقعیت توحید، نبوت، ارث و حاکمیت) و بهره گرفتن از قدرت تبیینی-تشریحی نظریه‌های مزبور است. نظریه‌های مزبور به ما می‌گویند که چه رابطه‌ای میان گفتمان (گفتمان دینی) با واقعیت اجتماعی بیرونی وجود دارد. به عبارت دیگر، نظریه‌های مزبور نشان می‌دهند که رابطه دیالکتیکی میان واقعیت و زبان به چه شیوه‌هایی قابل تصور است. تاکنون در ادبیات نظری مربوط به زبان و واقعیت بر دو رویکرد تأکید شده است: ۱. نظریه بازتاب یا نظریه تقلید از واقعیت و ۲. نظریه بازنمایی یا نظریه تولید واقعیت در متن (مهرآیین، ۱۳۸۶: ۱۹).

بنابه نظریه نخست، زبان آینه واقعیت است. به عبارت دیگر، گفتمان چیزی جز تجلی واقعیت در عالم متن نیست. از این رو، اندیشه و زبان در تطابق کامل و یک‌به‌یک با واقعیت بیرونی-عینی قرار دارد و ماهیت واقعیت بیرونی-عینی ماهیت اندیشه را مشخص می‌کند. بنابه این رویکرد، ایدئولوژی و اندیشه چیزی جز بازتاب واقعیت در دنیای نمادها و نظام‌های نمادین یا به‌طور کلی، فرهنگ نیست. به عبارت دیگر، از منظر این رویکرد، نظام‌های نشانه‌شناختی همچون متون دینی چیزی جز بازنمایی مستقیم واقعیت‌های عینی بیرونی نیستند و دارای هیچ استقلال درونی نیستند.

در نظریه دوم، برخلاف نظریه نخست، چنین گفته می‌شود که زبان آینه واقعیت نیست، زبان به تولید حقیقت در قالب نظام نشانه‌شناختی-زبان‌شناختی متن می‌پردازد. گفتمان تولیدکننده حقایق (محدود و مشروط) در خصوص واقعیت بیرونی-عینی (پیچیده، متکثر و نامحدود) است. در اینجا، نظریه‌ها عموماً سخن از مکانیسم‌ها، راهکارها و تکنیک‌های زبانی-نشانه‌شناختی می‌گویند که زبان از طریق آنها به تولید نمادین واقعیت می‌پردازد.

از این رو، ما در این پژوهش با اتخاذ رویکرد دوم مدعی هستیم که زبان یا به‌طور کلی، دنیای متن صرفاً ارجاع به پدیده‌های بیرونی ندارد. نشانه‌ها اگرچه سخن از عناصر حیات اجتماعی می‌گویند و به آنها ارجاع دارند، اما آنها را به‌صورتی اختیاری تعریف نموده و در ارتباط با یکدیگر قرار می‌دهند، یعنی به‌صورتی که نمی‌توان آن را از مقتضیات و ضروریات حیات اجتماعی استنباط و استخراج کرد. ویژگی اختیاری یک نشانه بدان معناست که معنای نشانه‌ها از مرجع اجتماعی آنها یا مدلول آنها گرفته نمی‌شود، بلکه معنا حاصل یک نشانه با دیگر نشانه‌ها یا دال‌ها در درون یک رمزگان گفتمانی است.

روش تحقیق

این پژوهش از نوع پژوهش‌های توصیفی-اکتشافی است که در مقام دستیابی به قصه تجربی حاصل از تحلیل داده‌هایش (داده‌های این پژوهش از جنس داده‌های متنی است. در واقع، خطبه فدکیه حضرت زهرا(س) مهم‌ترین داده متنی ما در این پژوهش است) از روش تحلیل گفتمان ترکیبی روث وداک و پل جی بهره خواهد گرفت. ما از روث وداک تأکید وی بر مفهوم «field» یا میدان‌های زبانی، به همراه این نکته که هر «field» یا میدان زبانی مرکب از چندین کارکرد^۱ است و هریک از این کارکردها با «ژانر» (نوع) زبانی خاص خود همراه است، را مورد توجه قرار داده‌ایم. محقق پس از انجام این کار و جای دادن مجموع داده‌های موجود در کارکردهای متفاوت و تعیین قطعات زبانی مربوط به هریک از این کارکردها، با کمک روش تحلیل گفتمان پل جی به شناسایی کنش‌های زبانی می‌پردازد که در هریک از این قطعات کارکردی زبان انجام می‌گیرد. بنابه روش پل جی، هر متن زبانی مرکب از «شش قسمت» است که در آن بنابه «هفت عمل زبانی» که زبان آنها را انجام می‌دهد، واقعیت خلق می‌گردد. به اعتقاد پل جی، مجموع عناصر زبانی و روابط زبانی موجود در یک متن همان عناصر و روابطی هستند که این هفت عمل زبانی را انجام می‌دهند. اگر در تحلیل یک متن بتوانیم این هفت کنش زبانی و عناصر و روابط زبانی، که این کنش‌ها را عملی می‌سازند، را شناسایی نماییم، در واقع توانسته‌ایم به تحلیل گفتمان توصیفی یک متن بپردازیم.

هفت عمل زبانی جیمز پل چی عبارت است از:

۱. اهمیت بخشیدن: در متون همواره به بخش یا بخش‌هایی از واقعیت اهمیت بیشتری بخشیده می‌شود.
۲. عمل و کنش‌های متفاوت: متون زبانی هم خود می‌توانند کنش انجام دهند و هم در آنها از کنش‌های متفاوت سخن گفته می‌شود که بیانگر بعد تجویزی یک گفتمان است. به عبارت دیگر، در درون گفتمان‌ها همواره بر مجموعه‌ای از کنش‌ها تأکید می‌شود.
۳. هویت‌سازی: زبان همواره هویت می‌سازد.
۴. سیاست: به اعتقاد پل چی سیاست یعنی تقسیم خیر اجتماعی در درون زبان. گزاره‌های زبانی می‌توانند برای یک واقعیت ارزش و اهمیت قائل شوند یا آن را از یک ارزش و امتیاز محروم کنند.
۵. ایجاد روابط انسانی: در درون هر متن میان انسان‌ها ایجاد رابطه‌های مثبت و منفی می‌شود.
۶. ایجاد پیوند میان چیزها: در درون هر متن میان اشیا یا چیزها (به‌جز انسان‌ها که در بند پنج از آن سخن گفته شد) یا میان اشیا و انسان‌ها ایجاد پیوند می‌شود.
۷. خلق یک نظام زبانی_معرفتی: همه متون در نهایت به خلق یک نظام معرفتی می‌پردازند و احتمالاً آن را برتر و مفیدتر از دیگر نظام‌های معرفتی معرفی می‌کنند.

یافته‌های تحقیق: تحلیل گفتمان خطبه فدکیه حضرت زهرا(س)

چنان‌که در بالا گفته شد، شیوه تحلیل داده متنی ما، یعنی متن خطبه فدکیه حضرت زهرا(س)، ترکیبی از روش تحلیل گفتمان روث وداک و جیمز پل چی است. بنابراین ما ابتدا مبتنی بر روش پیشنهادی روث وداک متن خطبه حضرت زهرا(س) را به چهار کارکرد زبانی متفاوت یعنی توحید، نبوت، ارث و حاکمیت تقسیم کرده‌ایم. به عبارت دیگر، ما معتقدیم در کنار دیگر موضوعات، حضرت زهرا(س) در خطبه خود از چهار موضوع توحید، نبوت، ارث و حاکمیت سخن گفته است. پس از آن می‌کوشیم مبتنی بر روش جیمز پل چی نشان دهیم که در ذیل هر کدام از کارکردهای زبانی، چه مسائلی برجسته شدند؛ چه هویت‌هایی در متن خلق شده

است؛ در متن بر چه روابط انسانی تأکید شده است؛ چه خیر و شرهایی مشخص گردیدند؛ چه کنش‌هایی پیشنهاد شدند و درنهایت، هریک از قطعات چهارگانه متن به خلق چه نظام معرفت‌شناختی - نشانه‌شناختی پرداخته‌اند.

آنچه در ادامه در تحلیل متن خطبه حضرت زهرا(س) می‌آید تحلیل ما از این خطبه بر مبنای توضیحات و سؤالات گفته شده است.

پاسخ به پرسش نخست: روایت حضرت زهرا(س) از مسئله توحید

برجسته‌سازی

توحید اساسی‌ترین و مهم‌ترین رکن ادیان توحیدی است و تبلیغ آن هدف مشترک همه انبیای الهی است. توحید در دین اسلام، اساس آموزه‌های اسلامی و ریشه معارف و عقائد اسلامی است؛ از این رو حضرت زهرا(س) در آغاز خطبه فدکیه توحید را روایت کرده است. در روایت توحیدی حضرت زهرا(س) حمد الهی با جمله‌هایی همچون «حمد خدا بر آنچه ارزانی داشت، در آنچه الهام فرمود، به آنچه پیش فرستاد، به سبب اعطا نعمت‌های فراوان و ارزانی احسان‌های بی‌شمار» و وحدانیت خدا با مضامین «شهادت به یگانگی خدا و شریک نگرفتن برای» او و تبیین فلسفه خلقت با عباراتی چون «تثبیت حکمت خدا، آگاهی بر طاعت، اظهار قدرت، و شناسایی راه عبودیت خدا» برجسته شده است.

هویت‌سازی

در روایت توحیدی حضرت زهرا(س) هویت خداوند و توحید در قالب عبارات‌های زیر طرح شده است: خدایی که منان و دعوت‌کننده است، بندگان دعوت‌شونده و سپاسگزار که خدا آنان را دعوت کرده است تا با شکر نعمت‌ها و اتصال آنها، نعمت‌هایش را بر بندگان زیاد کند و با گستردگی آنها، بندگان را به سپاسگزاری خود متوجه سازد، و با دعوت نمودن به این نعمت‌ها آنها را دو چندان کند.

خیر و شر

سه نوع خیر و شر یا امتیازات مثبت و منفی در روایت توحیدی حضرت زهرا به شرح ذیل است:

اطاعت و معصیت / عقاب و ثواب / نعمت و عذاب (جهنم) و بهشت.

نظام معرفتی و نشانه‌شناختی

زبان حاکم بر این قطعه از متن به شکل یک «متن اعتقادی» است.

پاسخ به پرسش دوم: روایت حضرت زهرا(س) از مسئله نبوت و نقش پیامبر در تحول

جامعه

برجسته‌سازی

نبوت یکی دیگر از اصول اعتقادی در اسلام است. باور به نبوت شرط مسلمانی است که حضرت زهرا(س) این باور مهم را در خطبه فدکیه روایت کرده است. در روایت حضرت زهرا(س) «شهادت به بنده بودن پیامبر و الهی بودن او، نحوه ابلاغ که با حکمت و پند و اندرز نیکو به سوی پروردگار همراه بوده است»، برجسته شده است. همچنین در این قطعه از خطبه به فلسفه بعثت، نقش امام علی(ع) از یک سو و عمل منافقانه برخی خواص از سوی دیگر و آثار و کارکردهای حضور پیامبر در جامعه اشاره شده است.

هویت‌سازی

پدرم / محمد / بنده خدا، / رسول خدا / نبی خدا / ملائکه ابرار / رب غفار / امین خدا / بهترین خلق خدا / برگزیده خدا / پیامبر(ص) / برادر پیامبر(علی) / سایر و خواص (مدعیان اسلام) شیطان / کافران / مشرکین / گرگ‌های عرب / سرکشان اهل کتاب و... از مهم‌ترین هویت‌هایی هستند که حضرت زهرا(س) در خطبه خود آنها را بر ساخته است.

رابطه‌های انسانی

در متن خطبه به سه نوع رابطه مهم اشاره شده است:

الف) رابطه پیامبر(ص) و علی(ع) و اهل و فرزندان پیامبر(ص)

ب) رابطه مشرکان و گرگ‌های عرب و سرکشان اهل کتاب

ج) رابطه دیگر خواص با امت که مدعی دین اسلام بودند.

خبروشر

در این متن پیامبر(ص) و علی(ص) و اهل فرزندان او اهل خیر و دو گروه دیگر که مشرکان و گرگ‌های عرب، و سرکشان اهل کتاب و دیگر خواص و سایر که مدعی اسلام هستند اهل شر هستند.

نظام معرفتی و نشانه‌شناختی

نظام معرفتی و نشانه‌شناختی حاکم بر این قطعه از متن، متن اعتقادی_کلامی است که با یک گفتمان اجتماعی حاکی از گله و اعتراض همراه می‌شود.

پاسخ به پرسش سوم و چهارم: روایت حضرت زهرا(س) از مسئله ارث و حاکمیت بعد از

پیامبر

برجسته‌سازی

یکی از بحث برانگیزترین مباحث درخصوص این خطبه، همین قسمت قطعه از خطبه است که به موضوع ارث بردن حضرت زهرا(س) از رسول خدا(ص) اشاره دارد؛ موضوعی که در افواه مسلمین به مسئله فدک مشهور است. مسئله فدک و آیات مربوط به ارث در قرآن با مسئله مهم دیگر یعنی حاکمیت بعد از پیامبر(ص) نیز پیوند خورده است. روایتی که حضرت زهرا در مواجهه با خلیفه اول از قانون ارث می‌کند، مبین نگرانی بزرگ او از درک نادرست خلیفه وقت از آیات قرآن از یکسو و صالح نبودن او در جانشینی از پیامبر(ص) دارد. روایت حضرت زهرا(س) از آیات ارث نشان می‌دهد که مسئله تنها محدود به محروم شدن او از حق ارث پدری نیست، بلکه موضوع اصلی از نگاه ایشان ناآشنایی و انحراف کسانی است که خود را جانشینان رسول خدا در جامعه می‌دانند. به اعتقاد او، این ناآشنایی و انحراف تبعات و پیامدهای منفی فراوانی در جامعه در پی دارد؛ در بارور حضرت زهرا(س) زمانی که امر روشنی مانند ارث، که در سنت پیامبران پیشین نیز وجود داشته است، مورد سوء برداشت قرار گیرد امور جدیدی که پیامبر(ص) خود تأسیس آن را به‌عهده داشته است، مورد سوء برداشت قرار گیرد امور جدیدی که حضرت زهرا(س) با پرداختن به این موضوع عملاً نشان داده است که جانشینان پیامبر در فهم قرآن ناآشنا هستند. اعتراض به سکوت مهاجران و انصار درمقابل این ظلم و

انحراف از دیگر موضوعات در این قسمت از متن است. متأسفانه امروزه نیز در فهم اهمیت این بخش از خطبه در جامعه ما فهم درستی وجود ندارد. اغلب محافل مذهبی هم درک درستی از آن ندارند. با اینکه در این خطبه نامی از فدک به عنوان ارث ذکر نشده است و دغدغه حضرت زهرا(س) تبیین یک مسئله دینی است، اما این خطبه در افواه به مطالبه حضرت زهرا(س) به فدک محصور شده است.

هویت‌سازی

هویت‌های مختلفی در این متن ساخته شده است: ابن ابی قحافه (که نام پدر ابوبکر است. حضرت ابوبکر را با نام خودش خوانده است) / دختر پدر / پدرم و پسر عمویم / من و پدرم / کتاب الله / زعیم محمد / پسران قبله (انصار).

خبر و شر

در این متن آشنایان و عارفان قرآن در صف خیر، ناآشنایان به قرآن و برگشتگان به سنن نادرست قبلی در صف شر قرار دارند.

نظام معرفتی و نشانه‌شناختی

نظام معرفتی و نشانه‌شناختی در این قسمت از متن، حقوقی- کلامی است که با استناد به قوانین قرآن موضوعی را اثبات می‌کند. همچنین داری نظام برهانی- مجادله‌ای است که هم با استدلال همراه است و هم دارای مؤلفه‌های مجادله‌ای است که با ادله مخالف به مخالفت با آنها اقدام می‌کند. متن دارای نشانه‌های اندازی نیز هست.

اگرچه اصل خطبه در اینجا به پایان می‌رسد، اما در متن با وجود دو قطعه روبه‌رویم که محل تفسیرهای مختلفی واقع شده است. به لحاظ اهمیت این قطعه از متن به تحلیل زبان‌شناختی آنها نیز اشاره می‌شود:

هشدارهای پایانی و گفت‌وگوی حضرت زهرا با قبر

برجسته‌سازی

دلایل و پیامدهای سکوت / شتاب به‌سوی سخن باطل / بی‌تفاوتی بر کردار زشت زیانبار / اگر شما حاضر بودید، مصیبت زیاد نمی‌شد، ما تو را از دست دادیم، همان‌گونه که زمین باران را از دست می‌دهد، / قوم تو پراکنده شدند پس برایشان شاهد باش / هر خانواده را قرب و منزلتی است / آشکار کردند برای ما راز سینه‌هایشان را هنگامی که رفتی و پرده‌خاک میان ما و تو حائل شد / هجوم آوردند بر ما مردانی و خفیفمان نمودند و میراثمان غصب شد / تو ماه شب چهارده و چراغ نوربخشی بودی که از جانب خداوند بر تو کتاب‌ها نازل می‌گردید / جبرئیل با آیات الهی مؤنس ما بود و بعد از تو تمام خیرها پوشیده شد / ای کاش پیش از تو مرده بودیم / همانا ما مصیبت زده شده‌ایم به چیزی که هیچ صاحب‌حزنی از خلائق (نه از عرب و نه از عجم) این چنین مصیبت ندیده است.

هویت‌سازی

گروه مسلمان / شتاب‌کننده به گفتار باطل / چشم‌پوشنده بر کردار زشت زیانبار / ماه کامل / نور / عرب / عجم.

شروخیر

حضرت در این قطعه از متن، گروه شر را چنین توصیف کرده است: شتاب‌کننده به گفتار باطل / چشم‌پوشنده بر کردار زشت زیان / قلب‌های زنگارگرفته / خاسران در قیامت.

نظام معرفتی و نشانه‌شناختی

نظم معرفتی و زبان‌شناختی حاکم بر این قطعه از متن‌اندازی، حماسه‌ای و عاطفی است.

بحث و نتیجه‌گیری

چنان‌که دیدیم، تحلیل گفتمانی خطبه حضرت زهرا(س) نشان داد که بعد از فوت پیامبر، با منازعه گفتمانی میان دختر ایشان و خلیفه اول روبه‌رو هستیم. کارکردهای زبانی به‌کار رفته در این خطبه در حوزه‌های مختلفی اعتقادی، سیاسی و... نشان از معارضه بین این دو گفتمان دارد.

اگرچه متن این خطبه گویای آن است که شکاف گفتمانی در حوزه‌های متنوعی است، اما بیشترین تعارض و منازعه حول محور ارث و حاکمیت بعد از رسول خدا دور می‌زند. استدلال‌های متفاوت، تفسیرهای دوگانه از آیات الهی و برداشت‌های متعارض از سخنان پیامبر (ص)، هویت‌سازی‌ها و برجسته‌سازی‌های متفاوت و تبیین سیاست‌های دوگانه در این خطبه از این منازعه حکایت دارد. چنانچه اشاره شد پس از ارتحال پیامبر (ص)، جامعه اسلامی حداقل به دو گفتمان متضاد از یکدیگر تفکیک شد: گفتمان دینی حضرت زهرا (س) و گفتمان دینی خلیفه اول. روایت اعتقادی، انتقادی و عاطفی حضرت زهرا (س) و کارکردهای متنوع زبانی به کار رفته در این خطبه نشان می‌دهد که گفتمان حضرت زهرا (س) پس از ارتحال پیامبر به حاشیه رانده شده است. تعارض میان این دو گفتمان تا آنجاست که حضرت زهرا (س) گفتمان دوم را تداوم دوران جاهلیت، یعنی زمان قبل از بعثت، می‌داند. گفتمان دینی خلیفه اول که مستند به روایتی از رسول خداست، برداشتی متعارض با موضوع فدک و حاکمیت بعد از پیامبر (ص) دارد که منجر به عدم تعلق فدک به حضرت زهرا و حاکمیت سیاسی خودش بعد از پیامبر شده است. اتفاقات پس از ارتحال پیامبر، به خصوص عملکرد خلیفه اول و سکوت و گاهی همراهی مهاجرین و انصار موجب نادیده گرفته شدن گفتمان دینی حضرت زهرا (س) و هژمونیک شدن گفتمان خلیفه اول شد که تفصیل آن خود نیازمند تحقیق جداگانه‌ای است. سخن دردمندانه و عاطفی حضرت زهرا با پدر در قالب اشعار و توضیح و استیضاح مسائل روز با امام علی (ع) در قالب چنین تحلیلی قابل درک است، اگرچه برخی گفت‌وگو حضرت زهرا (س) با امام علی (ع) را از قطعات مبهم این خطبه دانسته و از شرح آن حذر کردند.

منابع

- تهرانی، مجتبی (۱۳۹۱)، بحث کوتاهی پیرامون خطبه فدک: برگرفته از درس‌های آیت‌الله العظمی حاج آقا مجتبی تهرانی، تهران: مؤسسه مصابیح الهدی.
- قبادی، علیرضا و جمشیدیها، غلامرضا (۱۳۹۶)، ترجمه و شرح مفاهیم خطبه حضرت زهرا، تهران: سبحان.
- منتظری، حسینعلی (۱۳۷۲)، «خطبه حضرت زهراء و ماجرای فدک»: سلسله درس‌هایی درباره خطبه حضرت زهرا در مسجدالنبی خطاب به مسلمانان حاضر در مسجد، قم: دفتر آیت‌الله منتظری.

- مهرآئین، مصطفی (۱۳۸۶)، «شرایط تولید فرهنگ: ریشه‌های ظهور مدرنیسم اسلامی در هند، مصر و ایران»، رساله دکتری در رشته جامعه‌شناسی به راهنمایی علی محمد حاضری، تهران: دانشگاه تربیت مدرس.
- مؤسسه تحقیقاتی و نشر معارف اهل البیت (۱۳۹۳)، خطبه حضرت فاطمه زهرا (سلام الله علیها) بعد از غصب فدک از ایشان.
(تاریخ مراجعه ۱۳۹۵/۱۲/۸) <http://ahlolbait.com/media/>
- لوکمان، توماس و برگر پیتر (۱۳۷۵)، *ساخت اجتماعی واقعیت (رساله‌ای در جامعه‌شناسی شناخت)*، ترجمه فریبرز مجیدی، تهران: علمی و فرهنگی.
- یزدی، مصباح (۱۳۸۹)، «شرح خطبه فدکیه»، پایگاه اطلاع‌رسانی آثار آیت الله مصباح یزدی.
(تاریخ مراجعه ۱۳۹۵/۱۲/۸) mesbahyazdi.ir/node/3106.
- Gee, James Paul (2011), *How to do discourse analysis: A toolkit*, New York and London: routledge.